

A RÓMAI „URALKODÓTÜKÖR” FONÁKJA

Az „Uralkodótükör” (*Speculum regis*) címmel tartott szegedi konferencia (1993. okt. 15—16.) talán minden résztvevőjének nélkülözhetetlen munkaeszköze, vagy éppen forrása volt P. Hadot „Fürstenspiegel”-cikke a *Reallexikon für Antike und Christentum VIII.* kötetében (Stuttgart 1970, 555—632). Mi — hasznélvezői a terjedelmes cikk gazdagságának — néhány kiegészítéssel kívánunk szolgálni. Vállalkozásunk merészségét mentse az a tény, hogy Hadot mintaszerű összegzésének B-részében (Alter Orient: 556 skk.) Egyiptom és Mezopotámia, ill. Izrael között nincs szó az óperzsa birodalomról, majd a C-részben (Die griechisch-römische Tradition: 568 skk.) Seneca, Plutarchos és Dión Chrysostomos tárgyalása közben Tacitusról — még az igazán ide kívánczó Germanicus-„hagiográfiáról”¹ sem, — pontosabban: a *pozitív* „uralkodótükörök” változatos (vagy nagyon is sablonos) tételeinek a legrégebb időktől a középkorig terjedő bemutatása során csak esetleges kitekintések formájában történik utalás a *negatív* uralkodói vonások rendszerére. Csak általában hivatkozunk itt „A klasszikus tyrannos-kép keleti (perzsa) előzményei” c. tanulmányunkra,² melynek eredményeit a következőkben nem ismétljük.

Hadot cikkében Tacitus egyetlen említését Xenophón Agésilaos-enkómionjával kapcsolatban (577) találjuk, ahol is egyebek közt a spartai király közvetlenségéről, igénytelenségéről, φιλόπονος voltáról olvasunk (Ag. 8, 6—9, 3),³ mint ami *toto coelo* különbözik a perzsa nagykirály fennhéjázásától, megközelíthetlenségétől, kényeskedésétől. „Das Werk Xenophons sollte ein Vorbild für Cornelius Nepos (Leben des Atticus), Tacitus (Leben des Agricola), Plinius (Panegyricus) und Ammianus Marcellinus (Bericht über Valentinian) werden.” Ez a felsorolás nemcsak Budai Ézsaiás egykori monográfusát érinti (a nagytekintetű szuperintendens szerint „Cornelius Nepos Atticusa után ez — ti. Tacitus Agricolája — a második példája a tökéletes biographiának, melyhez fogható több nincs”), hanem az Agricola-életrajz kommentálóját is, aki a „kis írás” görög előzményei közt számon tartja Xenophón Agésilaosát (és Isokratés Euagorasát), de berzenkednék a pliniusi Panegyricusszal való rokonítás ellen, és volna megjegyzése az ifj. Plinius Traianus-

¹ Vö. B. I.: Das Germanicusbild des Tac. Latomus 28 (1969) 588 skk. A tacitusi portréművészet megértéséhez. A Germanicus-kép változásai. MTA I. OK 27 (1971) 451 skk. = Zum Verständnis der Darstellungskunst des Tac. Acta Ant. 18 (1970) 279 skk.; legújabbán: Chr. Pelling: Tac. and Germanicus. A „Tac. and the Tacitean tradition” c. kötetben (Princeton 1993) 59 skk.

² Ant. Tan. 33 (1987—88) 97 skk.

³ Vö. még Xen., Ag. 7, 1: Agésilaos — hazája szolgálatában — οὐ πόνων ὕφιστο, οὐ κινδύων ἀπίστατο...; a későbbi Nagy Sándor-hagyományban ezerszer ismétlődő szókapcsolat.

dicsőítésének megítélésével kapcsolatban is. (Hadot 609: „... weil der Kaiser teilweise die Lobeserhebungen des Plinius rechtfertigte” — ami *részben* igaz ugyan, de az Agricola szerzője biztosan *nem* mondta volna el úgy, mint loyaltástól lihegő barátja.)

Alkalmi megjegyzéseinket a fentebbi felsorolásban elsőnek említett Cornelius Nepossal, de nem az Atticus-, hanem a Miltiades-életrajzzal kezdjük. Tesszük ezt annak ellenére, hogy annak idején A. Rosenberg máig nélkülözhetetlen kézikönyvében (Einleitung und Quellenkunde zur röm. Geschichte, Berlin 1921, 211) a Nepositák nem-római állagáról fölültébb elítélő nyilatkozatot olvastunk: „sind geistlose und dürftige Produkte”.⁴ Nincs szándékunkban Nepos felértékelése, de azért érdekességeinek számbavétele elől se zárkózzunk el. Érdemes például megfigyelni politikai terminológiáját, amely a Caesar halála utáni közjogi bizonytalanságot, a *principatus* elismertetésének buktatóit tükrözi. Miltiadés cím nélkül is „királyi méltósággal” (2, 3 *dignitate regia*) ténykedett a chersonésosi telepések között, és ezt nem annyira törvényes felhatalmazás birtokában (*imperio*), mint inkább igazságosságával (*iustitia*) érte el. Máshol Aristeidés *iustitia*-ja Pausanias *intemperantia*-jával van szembeállítva (Arist. 2, 3), a Kimón-életrajzban pedig a Monumentum Ancyrannum (34) *potestas*—*auctoritas* ellentétes fogalompárjával találkozunk (2, 1; hasonlóképpen Chabr. 4, 1: *privatus omnes auctoritate anteibat*). Timoleón is *benivolentia*-jával érte el azt, amit mások (3, 5 *ceteri reges*) *imperio potuerunt* (vö. 3, 6 *magis benivolentia, quam prudentia*).

Külön tárgyalást igényel egyetlen jelző politikai jelentőségének vizsgálata. A Miltiadés-életrajzban ismételten felvetődik a jog szerinti felhatalmazás időhöz kötöttségének kérdése. Miltiadés *perpetuum imperium*-át nemcsak az athéni nép, hanem telepestársainak egyetértése is törvényesítette (2, 3). Nepos minden szava aktuális (római) politikai töltésű (8, 3): *in Chersoneso perpetuam obtinuerat dominationem tyrannusque (-que expl.!) est appellatus, sed iustus. Non erat enim vi consecutus, sed suorum voluntate, eamque potestatem bonitate retinebat. Omnes autem et dicuntur et habentur tyranni, qui potestate sunt perpetua in ea civitate, quae libertate usa est. Sed in Miltiade erat cum summa humanitas, tum mira communitas, ut nemo tam humilis esset, cui non ad eum aditus pateret; magna auctoritas apud omnes civitates, nobile nomen, laus rei militaris maxima*.⁵

Árulkodó a Miltiadés-életrajznak az a helye (3, 1), amely szerint a perzsa nagykirály a meghódolt kisázsiai görög városok *princeps*-einek *perpetua dederat imperia*, ha ezt szembesítjük a thébaiak törvényével (Epam. 7, 5), amely halállal büntette az *imperium* önhatalmú meghosszabbítását (*si quis imperium diutius retinuisset, quam lege praefinitum foret*). Epameinondas mégis megtartotta (de csak

⁴ Jellemző Corn. Nepos manapság szinte általános negligálására, hogy pl. a Kl. Pauly Neposcikkének írója tévesen E. Groagot teszi meg az előd RE-cikk szerzőjének — G. Wissowa helyett; a hypertrófiában szenvedő ANdRW egyetlen sovány tanulmányt szentel neki (I 3, 703 skk.); a „Híres férfiak” nemrégí magyar fordításának utószavában még mindig ott kísért az Atticus-életrajz második kiadásának legendája: Bp. 1984, 201, vö. *H. Rahn*: Hermes 70 (1957) 205 skk.; *D. Flach* „Einführung”-jában (Darmstadt 1985) is Nepos csak az időrendi táblázat néhány sorában, ill. a bibliográfiában jut szóhoz.

⁵ A „politikai töltés” érzékeltetésére vö. *H. Boterman* fejtegetéseivel: Rechtsstaat oder Diktatur. Cicero und Caesar 46–44 v. Chr. Klio 74 (1992) 189 (Caesar „folyamatos” consulságainak és *dictator perpetuus* címén „bitorolt” hatalmának megítéléséről, vagyis a „jogállam” képviselőinek szemében *nimii honores*-nek minősítendő törvénytelenségről, Suet., D. Iul. 76, 1).

négy hónappal tovább), *cum (illam legem) rei p. conservandae causa latam videret*. A királyokról (*de regibus*) szóló fejezetben Dionysios *tyrannis*-ának árnyalt jellemzését olvassuk (2, 2 sk.): *Dionysius . . . et manu fortis et belli peritus fuit, et — id quod in tyranno non facile reperitur — minime libidinosus, non luxuriosus, non avarus, nullius denique rei cupidus, nisi singularis perpetuae imperii ob eamque rem crudelis . . .* A tyrannosszá fajulás klasszikus kórképét Nepos a Plataiai után még többre vágyó Pausanias személyével kapcsolatban rajzolta meg (Paus. 3): *. . . cultum vestitumque mutavit, apparatu regio utebatur, veste Medica; . . . epulabatur more Persarum luxuriosius⁶ . . . crudeliter imperabat . . .*

De a *perpetuus* jelző részletesebb kitekintést érdemel. Cicero (*De re p.* II 23, 43) Lykurgos királyságát jellemzi olyan államformának, amelyben *unius perpetua potestate et (adv.!) iustitia uniusque sapientia⁷ regatur salus civium*. A királyt uraló nép persze híjával van a szabadságnak (*libertas*), *quae non in eo est, ut iusto utamur domino, sed ut nullo*. (Tarquinius Superbus még csak *iustus* sem volt!) Fejtegetéseit Cicero azzal zárja, hogy Rómában nemcsak a Romulustól Tarquinius Superbusig számon tartott királyokat mondották *rex*-nek, hanem mindazokat, *qui soli in⁸ populos perpetuam potestatem habent* (II 27, 49; közben a *jóból* a leghitványabbá — tyrannisszá — züllött államformáról és a patriarchális *rex*-ből jogtipró *tyrannosszá* fajult szörnnyetegről olvasunk, *quo neque taetrius, neque foedius, nec dis hominibusque invisius animal cogitari potest*). A Liviusnál kanonizált hagyományból megtudhatjuk, hogy Cicero kikre gondolt: például a Licinius — Sextius-féle törvények plebejus kiharcolóira, *quorum annos in perpetua potestate tamquam regum in Capitolio numeratis* (VI 41, 3, vö. 40, 7 *reticere possim . . . perpetuos tribunos, tantum licentiae novem annis, quibus regnant, sumpsisse, ut . . .*; vö. még XXIV 8, 7; XXXVIII 56, 12, főleg pedig III 19, 4: *is — sc. L. Quinctius Cincinnatus consul — in senatu castigando vehementior fuit, cuius ordinis languore perpetui iam tribuni pl. non ut in re p. Romana, sed ut in perdita domo . . . regnarent . . .* (5) *. . . iterum ac tertium tribunos . . . regia licentia vivere*).⁹

Ugorjunk most át a P. Hadot idézett felsorolásában (RAC VIII 577) említett ifj. Pliniusra, akinek lelkendező Traianus-dicsőítésében tanulságos részek is akadnak. Magasztalja például Traianusban azt, hogy nem vállalta a censorságot (45, 4), hiszen élete példamutatásával úgyis egyszersemindenkorra censorednak bizonyul: *vita principis censura est eaque perpetua* (45, 6). Máshol a Brutus-ok példájára hivatkozva ünnepli az uralkodót, amiért princepsként lehetetlenné teszi a királyi uralom visszatértét (55, 7 *regnum . . . arcet . . . sedemque obtinet principis, ne sit domino locus*); Domitianus nevére utaló szójátékkal^{9a} hódol urának, mint a „korklát(ozat)-

⁶ Vö. B. I.: *Persicos odí, puer, apparatus . . .* (Hor. C. I 38.) Ant. Tan. 21 (1974) 224 skk.; A klasszikus tyrannos-kép keleti (perzsa) előzményei. Ant. Tan. 33 (1987–88) 97 skk. — L. még: P. Closkey–E. Phinney: Ptolemaeus Tyrannus. The typification of Nero in the Pharsalia. Hermes 96 (1968) 85 skk.; M. Reinhold: Purple as a Status Symb. Coll. Latomus 116 (1970) 51.

⁷ Vö. Tac., Dial. 41, 4 *sapientissimus et unus*.

⁸ Vö. Tac., Ann. I 10, 5 (Livia) *gravis in rem p. mater*; az *in praep.* értelmezéséhez l. F. R. D. Goodyear kommentárját ad Tac. Ann. I 8, 6 *in rem p.*

⁹ Ez a L. Quinctius Cincinnatus nem tévesztendő össze azzal a T. Quinctius Capitolinus Barbatusszal, aki Liv. IV 10, 9 szerint *adversus tribunos auctoritate plura, quam certamine tenuit: quinque consulatus eodem tenore gesti* (nem „egyhuzamban”, hanem megszakításokkal, 471-től 439-ig) *. . . verendum paene ipsum magis, quam honorem (? honorabilem dett.) faciebant*.

^{9a} Vö. Tac., Agr. 13, 1 *iam domiti . . .*; Hist. IV 63, 1 *Domitiani indomitae libidines*; E. Norden: Kunstpr. I 305, 4.

lan hatalom megfékezőjének” (55, 9 *infinite potestatis domitor . . . animus*). Ismételten visszatér a *rex* (*regere, regnare*) szónak Traianus személyében megfigyelhető igazi jelentésére: *si bene rem p. et ex utilitate omnium rexerit* (67, 4; vö. 68,1 és 94,5; mint a Horatiustól közbeszótt gyermeki *nenia*, Epist. I 1, 59: *rex eris, si recte facies*).¹⁰

Különben Plinius a *perpetuitas*-t¹¹ pozitív értelemben használja: áradozó szónoklatának peroratiójában (94,1; mint Cicero a Catilina elleni mennydörgés végén, 13, 33) örökkévalóságot kér Iuppitertől Traianusban megtestesült ajándékainak; ugyanígy hálálkodik a Traianusnak köszönhető *perpetua securitas*-ért (84, 5). A szónoknak juttatott *continuatus honor* sem negatív csengésű (92, 1), akárcsak a császárkori gyakorlatban szokatlan (egész évre terjedő) consulság (58, 1 *qui continuus consulatus fecerat longum quendam et sine discrimine annum*). Egy fentebb már érintett helyen (55, 9 sk.) a princeps hírének maradandóságáról van szó (*fama aeterna*), de annak nem annyira örökön tartónak (*perpetua*), mint inkább *jónak* kell lennie, amit pedig nem faragott képek, hanem az érdemek biztosítanak (*ea porro non imaginibus et statuis, sed virtute ac meritis prorogatur*).

Plinius szavai kísértetiesen emlékeztetnek Tiberiuséra (Tac., Ann. IV 38: Koestermann kommentárja szerint „Glaubensbekenntnis des Kaisers”). Tacitus szövegéből nehéz volna megállapítani, hogy az *oratio recta* utáni fejtegetések (38, 4—5) a császár gondolkodását tükrözik-e; inkább az íróét: *optimos quippe mortalium altissima cupere . . . cetera principibus statim adesse; unum insatiabiliter parandum, prosperam sui memoriam, nam contemptu famae contemni virtutes*.

Ahhoz, hogy Traianusnak mint *optimus princeps*-nek (Paneg. 88, 4) Pliniustól rajzolt ideális képét értékelni tudjuk, célirányos volna az „aranyzájú” prusai Dión egykorú szónoklatait *περι βασιλείας* is bevonnunk.^{11/a} Dión valóban a maga bőrén tapasztalta meg a zsarnok „villámait”, amelyekkel Domitianus — *ille optimi cuiusque spoliator et carnifex* (Paneg. 90, 5) — Pliniust és barátait (*isdem enim amicis gloriabamur*, akik közé nyilván Tacitus is oda értendő) sújtotta, de beszédei inkább csak azért érdekesek, mivel a szónokra kényszerített életformából folyólag a kynikus iskolának a királyságról vallott nézeteit képviselik. A 100-as évek elején járunk: az első dák hadjárat diadalmenettel zárul, a Domitianustól száműzött rhétor visszatérhet Rómába, a császár környezetébe, és kifejtheti előtte filozófikus nézeteit az eszményi uralkodóról. Tacitusba is „visszatér a lélek” (Agr. 3, 1), örvendezhet a „boldog kor” (*beatissimum saeculum*) hajnalhasadásának, hiszen — akkori meggyőződése szerint — Nervának sikerült összeegyeztetnie az addig „társíthatatlan” princepsi rendszert a szabadsággal, Traianus pedig „napról napra gyarapítja a közboldogságot” (*felicitatem temporum*) a *securitas publica* megvalósításával, úgy-hogy a fellélegző író vállalkozhatik a „korábbi szolgaság emlékének és a jelenkor áldásainak” megörökítésére.

¹⁰ *Hadot* a bibliográfiában említi Balogh József idevágó hajdani tanulmányát: *Rex a recte agendo*. Speculum 3 (1928) 580 skk.; vö. *B. I.: Veriloquium*. MNy 86 (1990) 153 skk.

¹¹ A *perpetuitas* értelmezéséhez vö. *R. Syme*: Tac. II 755, 3; a *securitas*-hoz uo. I 227 és II 583; *H. Heubner ad Tac. Agr. 3, 1*: „. . . die *securitas publica* gehört zu den kaiserzeitlichen politischen Schlagworten, die auch als Münzlegenden auftreten.” — A *continuus* jelzőhöz vö. *B. I.: Gnomon* 64 (1992) 357; az itt felsorolt helyekhez l. még pl. Stat., Silv. I 1, 99 sk. (Domitianusról): *utere perpetuum populi magnique senatus munere*; Luc. VII 442 sk. *sub perpetuis tyrannis*.

^{11/a} Vö. *B. F. Harris*: Dio of Prusa. A survey of recent work. ANRW II 33/5 (1991) 3853 skk., különösen 3878 skk.

Dión beszédeinek elhangzásakor Tacitus már a *Historiae* megírásán dolgozik, amelynek prooemiumában Nerva és Traianus uralkodását „bővebben áradó és biztonságosabb” tárgynak mondja ugyan (*Hist.* I 1, 4), mégis öregkorára halasztja, hogy aztán — éveinek múltával — a „boldog jelen” helyett a principatus kezdeteire nyúljon vissza. Közben pedig — A. Michel finom meglátása szerint¹² — 107 és 113 között, a Traianus-oszlop végtelen szalagfrízének megszületése során ő is figyelemmel kísérhette az ún. „folyamatos stílus” (kontinuierender Stil) reprezentatív monumentumának sorozatos (hatvanszor ismétlődő) császár-ábrázolásait, amint Traianus a sereg élén megindul Decebal ellen, irányítja a hadműveleteket, várostromokat, fogadja a legyőzöttek hódolását — az Augustus óta kanonizált uralkodói erények (*virtus, clementia, iustitia, pietas*) megannyi művészi megjelenítését. Ennek a 200 méter hosszúságban felfelé kigyózó jelenetsornak, amely *egyetlen* személyt állít oda „üdvös és gyümölcsöző” *exemplum*-ként (vö. *Liv.*, Praef. 10 *illud . . . salubre ac frugiferum*) a világsoda szemléltői elé, kíméletlenül ironikus ellenpárját alkotta meg Tacitus az *Annales* császár-galériájának torzképeiben, Liviusszal szolván: *inde tibi tuaeque rei publicae . . . foedum inceptu, foedum exitu, quod vites*.¹³

Sorakoztassuk most fel Tacitus uralkodó-portréit Augustustól (*Ann.* I 1, 1 *qui cuncta discordiis civilibus fessa nomine principis sub imperium accepit*) és kényszerűségből vállalt, de mindenesetre *in domo regnatrice* (I 4, 4) nevelt utódától Nerőig? Vagy a négy császár évének tragikus eseményhalmazától a következő *domus regnatrice*-nak az *Agricolában* megbélyegzett képviselőjéig? Vagy még tovább, a fellélegzést követő fokozatos kiábrándulás állomásaiig? Célunk azonban most csak az, hogy a figyelmet a Traianus-oszlop *folyamatos* ábrázolásainak ellenpárjára, az *Actium* után minden hatalmat „a béke érdekében” (*Tac.*, *Hist.* I 1, 1 *postquam . . . omnem potentiam ad unum conferre pacis interfuit*; vö. *Cic.*, *Fam.* IV 9, 2; *Pomp. Trogus ap. Iust.* I 10) kisajátító princepsi gyakorlatnak, ennek a köztársasági gondolkozással összeegyeztethetetlen rendszernek nemesak Tacitusnál megfigyelhető következetes elutasítására irányítsuk.

Az Augustus halálát kísérő híresztelések közt (*Tac.*, *Ann.* I 9) említi Tacitus azok együgyűségét, akik az elhunyt princeps consulságainak a számán vagy harminchét éven át megszakítás nélkül viselt tribunusi hatalmán (*continuata per septem et triginta annos tribunicia potestas*) „álmétkodtak”. Annak idején az első triumviratus tagjai kölcsönösen féltékenykedtek a hatalomnak egyikük vagy másikuk kezében történő összpontosítása vagy időbeli kiterjesztése miatt. (Például *Luc.* I 315: *Caesar — Pompeius continuum regnum-áról.*) *Lucanus* a korábbi diktátorok (*Sulla potens Mariusque ferox et Cinna cruentus*) egyenesági folytatóit látja a *Caesareae domus series*-ben (IV 823; vö. VIII 696 *Ptolomaeorum seriem pudendam*), és utánozhatatlanul tömör megfogalmazása szerint (IV 670 *cum domino pax ista*¹⁴ *venit*) minden baj (*malorum continua series*) ebből a hatalombirtoklásból származik.

Tacitus hibául rója fel Tiberiusnak azt, hogy nemegyszer éveken át állomáshelyükön marasztotta helytartóit vagy tisztviselőit (*Ann.* I 80, 1 *continuaré imperia ac plerosque ad finem vitae in isdem exercitibus . . . habere*; az okok találgatása is tanulságos). Következetességről beszéltünk az imént; nem éppen következetes, de

¹² A. Michel: *Tacite et le destin de l'Empire*. Paris 1966, 224 sk.: „Celle-ci (la frise continue de la colonne) était triomphale, la fresque de Tacite est celle de la dérision.”

¹³ Bővebben I. B. I.: *RE Suppl.* XII „Corn. Tacitus” 492 sk.

¹⁴ Vö. B. I.: *Pax Tacitea*. *Ant. Tan.* 13 (1966) 27 skk. = *Acta Class. Debr.* 2 (1966) 63 skk.

érthető, hogy Agricola hét esztendőös britanniai megbízatásának megszüntetését a vő — *non sine ira* — persze Domitianus zsarnoki féltékenységének tulajdonítja. Máshol a *praefectus urbi* méltóságának „friss” folytonosságát (Ann. VI 10, 3 *recens continuam potestatem*) az illető L. Piso böles mérséklete enyhíti (*mire temperavit; előtte is: sapienter moderans, mint Agr. 4, 3 retinuit... ex sapientia modum*). A vérszomjasnak ábrázolt Tiberius zsarnoki tombolása is *caedes continua* (VI 29, 1); az meg a nerói önkény megnyilvánulása, hogy az *imperator*-ként üdvözölt uralkodónak még örökös consulságot is megajánlanak (XIII 41, 4 *continui consulatus decernuntur*). Tacitust szinte a csömörhöz (*satias, taedium*) hasonlítható allergia fogja el a folyamatosság puszta említésére még akkor is, ha tisztos polgárok „szomorú, de véget érni nem akaró” kimúlásáról (XVI 16, 1 *quamvis honestos civium exitus, tristes tamen et continuos*) kell beszámolnia. A *Dialogus* szerzőjétől persze természetes, hogy Aper a hajdan virágzó ékesszólással felvértezett közszereplőt (Dial. 5, 5 *ipse securus et velut quadam perpetua potentia ac potestate munitus*) nemcsak a *sapientissimus et unus* Vespasianus korába visszavetítve (Dial. 41, 4) hirdeti eszményének. Azt hisszük, hogy a fentiekben vázolt gondolatokat, illetőleg tacitusi helyzetmegítélést legklasszikusabban Maternusnak a principatus korabeli ékesszólás állapotát festő szavai érzékeltetik, csak éppen a bennük rejlő keserves irónia miatt félreérthetően (Dial. 38, 2): *postquam longa temporum quies et continuum populi otium et assidua senatus tranquillitas¹⁵ et maxima principis disciplina ipsam quoque eloquentiam — sicut omnia — depacaverat.*

Mindezt a császárkori „uralkodótükrök” fonákjára vetítve: Hadot (608) a római panegyricus-írók eljárását okkal jellemezte azonosnak a görög szkhémák szerint szónoklókéval. Ha azonban a két náció közti különbséget (a „Grundeinstellung” dolgában) abban tapintja ki, hogy „a metafizikus vagy mítikus elem a rómaiaknál háttérbe szorul a morál mögött”, akkor mi morál helyett inkább nagyon is aktuális politikumot mondanánk.

¹⁵ A megfelelő *ellentét* pl. Iust. XLII 5, 1 *assidua scelera* — a parthus Orodes zsarnoki uralkodásáról.